

На кожне сільце — своє слівце

АНАСТАСІЯ ЛЕВКОВА

24 ЛЮТОГО 2021

Наприкінці 2020 року побачила світ книжка Анастасії Левкової «Спільна мова. Як народжуються і живуть слова». І хоча цей текст написаний насамперед для підлітків, він здається вдалим початком для цілковито дорослої розмови про розмаїття мов, якими ми спілкуємося зі світом. Пропонуємо читачам «Вербуму» фрагмент розділу про діалекти.

Gokce Irten

— *Дай Боже, добрий вечур! А майдобре пузно, як ніколи. Доки-сьме всьо погодовали, та*

аж так рушили до вас. Думаємо уже йти, як напроти кошари чуємо - стрижки так бляють. Ми туди, дивимеся, а там стрижка вкотилася. Такі файні ягнятка-близнятка. (З книжки Юлії Драгун «Ой віночку з барвіночку»)

Чекайте-чекайте. Чому це вечур і пузно? Що це за май біля добре, сьме після доки та відколи це прийнято писати чуем**Е**, думаєм**Е**? А стрижка, а файні?

Яка це мова?

Звичайно, це українська мова, лише не літературна, а діалектна. Якщо точніше — то говірка одного із сіл у Закарпатській області. Просто в деяких регіонах нашої країни, зокрема на Закарпатті, у багатьох словах, де в літературній нормі у закритих складах стоїть і, здавна вживають у (вечур, пузно). І в дієсловах теперішнього часу першої особи множини звичне для закарпатців закінчення — -ме, а не -мо (думаємо, чуємо); а в минулому часі до дієслів першої особи множини додають сьме або сьмо (сьме погодовали). А стрижки — то вівці (бо ж їх стрижуть, щоб із вовни робити одяг, ковдри). А файні — це поширене на Західній Україні слівце, що означає гарні, добрі. А май — це префікс (або частка, бо трапляється, що пишуть окремо), що утворює найвищий ступінь порівняння прикметників та прислівників: майдобре — це найкраще, майближе — це найближче.

Є на Закарпатті навіть змагання під назвою «Ко май май» — це означає хто найкращий (чи то найбільший, найрозумніший — словом, хто най...іший).

Чому в закарпатському діалекті стільки слів, незнайомих українцям з інших регіонів?

По-перше, Закарпаття — в горах. А в горах зазвичай дууууже довго зберігається традиція — як мовна, так і в побуті. Адже все новітнє в гори доходить пізніше, бо поміж горами та в горах — це наче на острові. Тому тут збереглись архаїчні — тобто дуже давні — форми української мови. Наприклад, коли говорять про напрямок руху до чогось (там, де ми вживаємо до + Родовий відмінок), у тутешніх селах нерідко можна почути д + давальний відмінок: д'хижі, д'ріці, д'синові (до хати, до річки, до сина).

А по-друге, Закарпаття протягом кількох століть перебувало у складі інших держав: Австро-Угорщини, Чехословаччини... Жоден інший регіон України не мав такого тісного зв'язку з цими країнами. І це єдина область, яка сусідить одразу (!) з чотирма країнами й чотирма мовами (гляньте на карті, з якими саме). Тому в закарпатські

говірки ввійшли елементи з усіх цих мов плюс іще з їдишу, бо євреї мешкали по всій Центрально-Східній Європі, плюс іще з російської — як із мови, що прагнула залишити свій слід усюди, і принаймні на шостій частині земної кулі їй це вдалося.

Дехто навіть хоче довести, що говірки Закарпаття не належать до української мови. Кажуть: гляньте, скільки тут інакших слів, форм! Кажуть навіть, що закарпатський говір — це русинська мова і що живе тут окремий народ — русини. Та науковці доводять, що ніяка це не окрема мова, а просто собі діалект, група говірок, як і інші групи. А русинами ще до початку ХХ століття називали себе українці не лише на Закарпатті — і слово русин походить від слова Русь, як звалася колись держава на наших землях (казали ще Русь-Україна). До прикладу, Іван Франко писав: «Я єсмь русин», а Степан Бандера у метриці (свідоцтві про народження) також записаний як русин.

У народі кажуть: на кожне сільце — своє слівце. А науковці додають: говірки найкраще зберігаються там, де є природні бар'єри: гори, великі ліси... На Закарпатті їх чимало. Тож говірки цього регіону, як і багатьох інших в Україні й подекуди за її межами, складають багатство української мови.

Ми вже з вами згадували про те, що в різних регіонах можуть говорити по-різному. Наприклад, літературною нормою є гойдалка, гриби й курча, а на Поліссі (північ України) можна почути ореля, губи й пуленя. Або, скажімо, те, що більшість із нас знають як плічка, вішак, вішалку, на Харківщині, Донеччині та Луганщині назвуть тремпель.

По-літературному туфлі, та корінні галичани так не скажуть — у них бо є мешти; на Запорожжі й Січеславщині чоловічу сорочку з короткими рукавами називають не інакше як шведка, а в інших регіонах під шведною розуміють тільки жінку зі Швеції.

Усі ці регіональні слова звуться діалектними (з давньогрецької діáлекτος означає мову, розмову). Загалом, у широкому значенні діалектом є і жаргон, і арго, але розрізняють соціальний діалект і територіальний.

Ми з вами в цьому розділі ведемо мову про територіальний.

Бувають місцеві слова зі своїми цікавими історіями. Наприклад, раклó. На Слобожанщині раклáми називають злодіїв. Є кілька версій походження цього слова. Ймовірно, його породило німецьке Rekel, що означає грубіян і хам, а також дворовий пес. Утім, дехто вважає, що це слово має за предка французьке *casaille* (зборисько ледарів та гультяїв), а в нашу мову

потрапило з лексики солдатів французького полководця Наполеона, коли він прийшов на нашу землю.

У Харкові, втім, є ще дві версії про походження слова, й обидві пов'язані з конкретною локацією: Бурсацьким узвозом, який веде до Благбазу (Благовіщенського базару), та з голодними студентами бурси — семінарії, — які у перервах між заняттями здійснювали набіги на базар, хапаючи все, що можна було потягнути. Як пише харківський поет, літературознавець і редактор Ростислав Мельників, побачивши їх, продавці різного краму кричали: «Ракли́ біжать!» Чому вони так кричали? Отже, перша харківська версія говорить про те, що бурсу назвали на честь святого Іраклія (підтверджені чи спростувані цього факту ніхто не шукав); друга постає з побуту бурсаків, які свої набіги на благбазівські ятки називали немало-небагато — подвигами Геракла! або грати в Геракла. Торговий люд був не настільки освіченим і перекрутив гераклів на раклів (в однині — раклó).

Науковці ділять мову на наріччя, наріччя — на говори, а говори — на говірки.

Вважають, що в нас є три наріччя: північне (або поліське), південно-західне та південно-східне, а в їхніх межах — 15 говорів і багато всіляких говірок.

Діалектними можуть бути не тільки слова, а й їхні форми. Наприклад, не сиджу, а сидю, не робитиму чи буду робити, а буду робила, не ходить, а ходит і ходе, не з тобою, а з тобом чи з тобов, не бік, а бук, не буряк, а бурак.

А бувають дуже своєрідні для певного регіону звуки. Наприклад, у селах Київщини, Житомирщини, Чернігівщини подекуди збереглися дифтонги (або двозвуки) уо (куонь, стуол, пуозно) та іе (хліб, піч, ліес) — там, де нині в літературному варіанті маємо і (кінь, стіл, пізно; хліб, піч, ліс). Або на Закарпатті є звичний для більшості українців звук [и], а є ще своєрідний [ы], який іде наче з глибини (по-науковому цей звук зветься неогублений голосний заднього ряду високого піднесення).

Якось я була в церкві на літургії в одному закарпатському селі. Коли співав хор, то було добре чути, як уся церква співає «І Отця, і Сына, і Святого Духа!» — і як у кожного прихожанина цей звук ішов з самої глибини та об'єднувався у спільне багатоголосе ы!

Коли я була студенткою й ми вивчали курс діалектології, отримали від викладачки завдання: поїхати в будь-яке село, знайти там літню людину, яка більшу частину життя мешкає саме тут, нікуди надовго не виїздила, — і поговорити з нею про будь-що:

розпитати про долю, про побут, про історію села. Записати розмову на диктофон, а потім розшифрувати, точно передаючи всі звуки. От якщо людина казала куонь замість кінь — то так і писати: куонь.

Чому важливо було знайти співрозмовника, який ніколи надовго не виїздив із села? Бо якщо людина багато їздить своєю країною, багато читає, слухає інших, то її мова змінюється — у ній будуть елементи інших говірок; окрім того, вона може стати більш літературною... А оскільки нашим завданням було зафіксувати говірку саме цього села, визначити її особливості, то потрібні були носії якомога «чистішої» місцевої мови.

Багато письменників використовують у своїх творах діалект. Наприклад, Михайло Коцюбинський у «Тінях забутих предків», де дія відбувається в гуцульському селі, вживає силу-силенну діалектизмів — і кичера (безліса гора), і гачі (штани), і лудіння (одяг), і май ліпші (впізнаєте? про май ми вже згадували), і царина (тут — обгороджений сінокіс біля оселі), і ще багато всілякого цікавого.

До речі, про царину.

Це слово має кілька значень, переважно так називається частина поля — чи то обгороджений сінокіс, чи то ділянка для випасу худоби, чи то засіяна нива, чи необроблюване, поросле травами поле. А ви чули колись, щоб казали: «в царині літератури», «в цій царині він фахівець»? Оце ж воно і є — частина поля (наприклад, поле літератури). У певних значеннях це слово є діалектним, в інших — літературним.

А ось сучасний письменник Володимир Даниленко народився на Житомирщині, де в селах розмовляють поліськими говірками, що зберегли деякі форми ще з часів, які передували Київській Русі. Уявляєте? Цей період у розвитку нашої мови науковці звать протоукраїнським, інакше кажучи, праукраїнським. Даниленкові твори, як правило, написані літературною мовою, однак літні люди з житомирських сіл висловлюються в нього по-тамтешньому. Наприклад, ось уривок із роману «Клітка для вивільги», де героїня — жінка з дивовижним співочим талантом, і свекруха про неї говорить так:

- У твій матері ще з пелюшок була лужена горлянка, — хитала головою баба Марина.
- Колі шос було не по йой, то вона так верещала, шо за п'ять дворів було чут, як крічіт. І де в том піскляті бралоса столькі кріку?! Усе, хто коло їє стояв, утекалі, щоб не оглухнут.

В такі моменти баба не могла зрозуміти загадки матері. Багато років вона спостерігала за

нею. Баба Марина, перед якою знічено опускали очі свавільні туровецькі жінки, губилася перед незбагненою натурою невістки.

— То ви її боїтеся, чи що? — допитувався я.

— Як же тут не буяцця, як у йой живут пташкі всього св'їту? Ти починаєш догубарувацца з йой, як із соловейком, а вона — вже ворона. Догубаруїса з йой, як з вороною, а вона вже — сойка.

Багато хто думає, нібито якісь діалектизми звучать подібно до слів у сусідніх мовах тому, що звідти запозичені. А ніт! Звісно, так часто буває, однак не завжди. Справді, папушоя (або папушая, попушой, папшой), а не кукурудза, кажуть у деяких говірках на Одещині, бо зовсім поряд, по сусідству, — молдавські та румунські села, де словом *rărișoi* називають кукурудзу. Або варош на Закарпатті означає місто, а походить це слово від угорського *város* — місто.

Однак трапляється, що якесь слово побутувало в регіоні справіку, але в літературній мові на його місце знайшлося інше, а в сусідній воно стало літературним. Наприклад, у говірках деяких районів Чернігівщини можна почути слово верабей — і воно тут є не тому, що поряд білоруська (де верабей) та російська (де воробей), а тому, що на півночі України збереглися ще прадавні слова і форми, й посеред них є верабей (у праслов'янській, імовірно, існувало **vorьbь*).

Або Марія Матіос, починаючи свій роман «Солодка Даруся», де дія відбувається на Буковині, вживає слово георгіна (літературною українською — жоржина):

— Ви, Марійо, у кого георгіни брали, що такі дуже веселі та пишні? — питає Васюта через паркан сусідку.

Письменниця вважає за необхідне зробити внизу сторінки примітку: «На Буковині георгіна — це не русизм. Є навіть таке жіноче ім'я».

Вважається, що північні, південно-західні та середньонаддніпрянський говори — старожитні. Селяни на цих землях вживають багато давніх форм. (Чому селяни — бо в селах краще зберігаються діалект і давні форми.) Є ще новостворені говори — вони виникли через те, що на певні землі масово переселялися люди з інших регіонів, приносячи щось своє, як-от на Слобожанщині чи у степових регіонах України, де активно стали селитися аж у XVI столітті, — тут немає стількох давніх форм, як на півночі або заході нашої країни.

В цьому розділі я жодного разу не вживала слів «правильно» й «неправильно». Я не казала, що він ходить — це правильно, а він ходе чи він ходит — неправильно; що гойдалка — правильно, а поліське слівце ореля — ні. Я говорила тільки про літературну норму (він ходить, гойдалка — це літературна норма, а він ходе і ореля — до неї не належать).

Але.

Літературна мова — це тільки невеличечка частинка мови. Це лише крига на річці, а під кригою існує величезна ріка — зі своїми витокami, притоками, плесами, перекатами, фарватерами й підводними течіями. Якби не було річки, то не було б і криги — так само й діалект живить літературну мову, тому діалектом нехтувати не варто, а надто — зневажати його. Скільки цікавих речей про історію своєї мови можна довідатися завдяки діалектам! І які багаті синонімічні ряди виходять! Є літературне лелека, а є ще черногуз, боцун, гайстер і бусол, бузьок (ніжно називають бусько, бузько), замість страх можна вжити пуд (звідси страхопуд, опудало), замість сніжка — ліпашка, а кукурудзу в різних регіонах звать пшеничка, пшінка, качани, папушоя, мелай, тенґериця, кенґериця, киях.

Фрагмент із книжки «Спільна мова. Як народжуються і живуть слова» («Портал», 2020).